

# Հ Ա Յ Ա Ջ Գ Ն

ԵՒ ԻՒՐ ԱՌ ՄԱՐԻԿՈՒԹԻՒՆ ԸՐԱՅ ՕԳՈՒՏՆԵՐՆ

(Տես Հտ. ԼԹ, 3, 97, 199. — Խ, 3, 116, 202):

Այսուհետև դարձրենք տեսութիւն նիս հիւսիսային գծի վրայ:

Այս ուղղութիւնը բռնած հայազգի դաղթականութեանց ժամանակն ևս գեռ քաջածանօթ չէ: Ղազանէն 90 վերստ հեռի Բուլղարաց հին մայրաքաղաքի աւերակաց մէջ գտնուած և հայերէն արձանագրութիւն ծածկուած տապանաքարերէն դատելով, կ'երևի թէ Հայք շատ հին ժամանակներէ 'ի վեր հաստատուած են այս կայմերը. որովհետև այդ արձանագրութիւնը Զ, Թ և ԺԱ, դարերու թուականքը կը կրեն յինքեանս:

Յամին 1062 Ռուսաց մեծ իշխանն Ալէքսանդր, լեհաց զէմ պատերազմի ելլելով, Նախտի <sup>1</sup> Հայերն օգնութեան կը կանչէ հրաւիրական նամակաւ մը, և Հայք կ'ընդունին այն հրաւերը: Ըստ վկայութեան Կարամլին ուստ պատմագրի, Վլատիմիր Մոնոմախի թագաւորութեան ժամանակ Հայ դաղթականաց թիւը մեծ էր 'ի Քիէվ, ուր մասնաւոր քարոյչն եկեղեցի մի ևս ունէին:

Ռուսաստանի դաղթական Հայերը, ոչ միայն 'ի վաճառականութեան և զինուորական գործոյ մէջ անուանի հրուշակուած են, այլ կ'աւանդուի թէ արքունեաց ամենահմուտ բիշկներն անգամ Հայք էին: Տասնեկրորդ դարուն երբ թալթարը Հայաստանի տիրեցին, այնուհետև ևս քան զևս մեծաթիւ հայ դաղթականութեան զունք բացուեցան զէպ 'ի թալթարտան: Վոլկայի ափանց վրայ բարձրացեալ Սարայի, Աթտերխան և Ղազան անոնցմով բազմա-

մարդացան: Հայ հանճարն աստ ևս շուտով հռչակեցաւ իւր մեծամեծ ձրիքն և տիրասիրութեամբ: Կարամլին կը վկայէ, թէ երկու դար յետոյ Հայոց գնդերը Մամա թալթար Խանի զօրաց հետ՝ Ռուսաց Դեմետր մեծ իշխանի դէմ պատերազմեցան:

Հեղինակիս վկայութեանը նայելով, այն ժամանակէն 'ի վեր բազմաթիւ հայ վաճառականք տարածուեցան մինչև ցՄոսկուա, և Ռուսաց հին մայրաքաղաքին, արքունեաց և ազնուականաց մէջ ևս մեծամեծ դեր խաղացին: Անոնք կը վաճառէին մարգարիտ, առուշահոտ խնկեղէնս, համեմունս և պարսկական և հնդկային մեծադանձ ապրանքներ: Անոնք դարձեալ Ռուսաստանէն դուրս կը տանէին թանկագին մուշտակներ և մետաղական նիւթեր, և կրնանք ըսել թէ Հայք եղան՝ որոնք առաջին անգամ Ռուսաց վաճառականութեան սկիզբ տուին և արտաքին աշխարհաց հետ կապեցին:

Ռուսիա այս ժամանակէս 'ի վեր ի մանալով թէ Հայք են և պիտի լինին տէրութեան գանձուն, վաճառականուութեան, արուեստից, և նոյն իսկ Ասիոյ մէջ ընելիք ապագայ աշխարհակալութեանց մեծապէս նպաստամատուցը, այս պատճառաւ միշտ յարգեց զՀայս, և միշտ հաստատուն պահեց դէպ 'ի այն ազգն ունեցած իւր խորին համակրութիւնը: Կայսրն Ալէքս Միքայելովիչ, Կեծն Պետրոս, Կատարինէ Բ, և անոնց յաջորդ կայսերը գիտցան միշտ մեծապէս պատուաբարութեամբ, հրովարտակօր և արտօնութեամբ հրաւիրել Հայս

<sup>1</sup> Անյայտ է այժմայս անունն և անոր տեղը:

'ի Ռուսաստան: Ուստի քիչ յետոյ Նիժնի Նովկորոտ և Պետերպուրկ տեսան հայազգիներ գաղթականաց եկաւորութիւնը և անոնց բազմապիսի արդատարք վայելեցին: Բամին 1779 Ղրիմի թերակղզիէն դաղթող 15,000 զաւթական Հայք շինեցին Ղըրն Նախիջևան, յանուն հնոյն Նախվաւանայ, և Գրիգորուպոլիս քաղաքներն, և անոնց մէջ բնակելով՝ երկայն ժամանակ իրենց առանձին օրինօքն և դատաւորներով կը կառավարուէին:

Բիրաւի, վաւերական յիշատակարան՝ մը կը հաստատէ, թէ Հայք եղան առաջին անգամ Ռուսաստանի մէջ ապրլիմի գործարաններ հաստատողներն, և իրենք ուսուցին Ռուսաց մետաքսագործութեան արուեստը: Հայք մոցուցին անդ նոյնպէս զայգեգործութիւն, գաղղիական ոճով օղի մզելու արուեստ, որթի մշակութեան, թթեւի տնկելու, բրնձի և ուրիշ պտղատու ծառոց արուեստն և մշակութիւնը: Աժտէրխանի, Ղլարի և Մոզտոքի Հայքըն, որոց թիւն 11,000էն աւելի էր, կասպից ծովուն մէջ նաւարկող նաւուց և շոգեւաւուց կազմութեանն և անոնց վաճառականութեանը մէջ մեծ ազդեցութիւն ունեցան: Հայք դարձեալ եղան յօդ միութեան կովկասու և Սև ծովուն եզերքը բնակող բազմացեղ բազմալեզու լեռնաբնակաց հետ:

Սակայն Հայազգի այս գծի վրայ ընթացող զաւթականաց ընդհանրակութիւնն և ընթացիցը ճիշդ գաղափար մ'առնլու համար, պէտք ենք հայեացք մը տալ Ղրիմի գաղթականաց վրայ, և այնպէս յառաջել դէպ 'ի հիւսիս և յարևմուտս. որովհետև այն գաղթականքն նշանաւոր են երեք տեսութեամբ, նախ թուով, երկրորդ իրենց դարձադարձ երթեկեկութեամբն, երրորդ իրենց աշխարհայինութեամբ:

Այս թերակղզւոյն համար կ'աւանդէ պատմութիւնն, թէ յժի դարու մէջ

դեռ Գենուացւոց ոտքը հոն չկոխած, մանաւանդ թէ անյիշատակ ժամանակէ 'ի վեր, 'ի Հայոց Մեծաց, փորուն Ասիոյ և Բուլղարիայէն եկած հայ գաղթականաց արդէն բնակավայր եղած էր: Կաֆայի կամ թէոդոսիայի հայ ազգաբնակչութիւնն 100,000ի կը հասնէր երբեմն ժամանակի, եթէ սոոյդ է նախընտանայ եկեղեցւոյն մէջ պահուած պատմական յիշատակարանն: Սարալի, Աստրախանի և Ղազանի գաղթական Հայերն թաթարաց բռնութենէն նեղուած յժի և յժի դարուն վերջս, տին հօս ապաւինեցան: Սակայն երբ լէնկիթիմուրի հարուածով կործանեցաւ թաթարաց զօրութիւնն, դարձեալ յայս մին 1430 վերահաստատուեցան Հայք 'ի Մուսուլ, 'ի Ղազարթ, 'ի Կաֆա, 'ի թաման և 'ի Խարասու-Պաղար:

Եթէ Գենուացւոց և Վենետիկացւոց այս կողմի նաւական վաճառականութեան անակնկալ տարածուելուն և բարգաւաճելուն պատմական պատճառները որոնելու ըլլանք, Կաֆայի և Տոն և Վոլկա գետափանցը վրայ կառուցեալ այլ քաղաքաց մէջ, անշուշտ այն պատճառներէն մէկն ալ է նախնաբար այն կողմերը հաստատուած հայ վաճառականաց ազգաբնակչութիւնն և մեծաթիւ գաղթականաց երթեկեկութիւնն, որք մերթ թաթարաց և թուրքաց զբռնարարութեամբն, և մերթ ալ Ռուսաց և լեհաց հրաւիրանքը կը դաղթէին 'ի փոքր Ասիա, 'ի Բուլղարիա և 'ի լեհաստան և կը վերադառնային 'ի Ղրիմ, իրենց հետ տանելով և բերելով զվաճառականութիւն և զարուեստս յԱսիոյ յԵւրոպա, և յԵւրոպոյն: Միագաղաթեայ հին Յայամաւուրքի մը ետև զրուած յիշատակարան մը կը հաստատէ, թէ միայն թէոդոսիայի մէջ 100,000 տուն Հայեր կային գաղթեալք յԱնուոյ:

Որչափ որ հայազգի գաղթականաց բնակութիւնն անկստիւն էր և ստէպ լի

1 Հաւաք. յիշտ. Հայ պատմութեան մասին. հաս. Բ, էջ 290:

2 Ի Նախիջևան պահուած ձեռագիր վկա.

յարանութիւն մը կ'ըսէ, թէ երբ Թուրքք Ղրիմի արեւելին, 40,000 Հայք գաղթեցան 'ի լեհաստան:

աղետիւք բիւր արկածից բաղդին, սա-  
կայն ըստ վկայութեան վերոյիշեալ յի-  
շատակարանին, կարացին կանգնել  
գեղեր և աւաններ և քաղաքներ: ՄԵՐ-  
նեցաք դիւղս և գաւառս (կալուածս) ...  
իշխանքն և աղտուականք մեր 'ի լերինս  
և 'ի դաշտս լի արարին վանօրէիք ...  
շինեցաք տունս Ռաբիւր Ռազար և գե-  
կեղեցիս Ռազարս: Արդարեւ եթէ ակն-  
արկ մը ձգենք Ղրիմի թերակղզւոյն  
վրայ, ստուգիւ այն շինութիւններէն ու  
մանց հետակորոյս աւերակներն և  
Հայոց քաջաց յիշատակարանքն՝ մեզի  
կը ներկայանան և բարձրաբարբառ կը  
խօսին:

Հնգետասաներորդ դարուն վերջերը,  
Օսմանցիք դաւաճանութեամբ Ղրի-  
մի թերակղզին նուաճելէն և մեծա-  
մեծ կոտորածներ ընելէն յետոյ, ստի-  
պեցին այն խաղաղասէր ժողովուրդը՝  
որ թողու իւր դարակներ բնակու-  
թիւնքն և տրգաստուկ կալուածներն և  
երկրայ օտար աշխարհ: Բարէ, ինչպի-  
սի տարբերութիւն բարուց և վարուց.  
Ժողովուրդ մը և ձեռք մը որ ուր տեղ  
հասնի կը շինէ և կը կանգնէ. և ուրիշ  
մ'ալ ընդհակառակն կը ստիպէ թո-  
ղուլ լքանել:

Աստի ուրեմն, ուր յորդաժուր գե-  
տի նման լցուած էր և բազմացած հայ  
ազգաբնակիւթիւնն, բաժանեցաւ յեր-  
կուս յառաջ. մին կ'ընթանայ դէպ  
'ի Մուտա-Վալաքիա (Ռուսմեհա), իսկ  
միւսն դէպ'ի Լեհաստան: Մուտավիացիք  
որոնք 'ի սկզբան մեծամասնութիւն կը  
կազմէին, այն աստիճան մեծ աղքեցու-  
թիւն ունեցան, որ մինչև տեղական գեր-  
իշխանութիւնն (Գոսպոդորութիւն) ան-  
գամ ձեռք բերին, ըստ վկայութեան  
ուրումն: Եթթնետասաներորդ դարուն  
վերջերը անոնցմէ 10,000 հոգի անցան  
'ի Գրանսիլվանիա և սեփական կա-  
լուածներ ստացան: Հայոց՝ այն երկի-  
րը մոնեղէնքի յետոյ կ'ընեն կը կանգ-  
նին Կեռլա, Պաշվալով քաղաքներն,  
որոնց հայ ազգաբնակիւթիւնն դեռ կը  
շարունակուի: Իսկ Մուտավիայի գաղ-  
թականաց մնացած մասն ալ յետոյ

անցան 'ի Լեհաստան: Լեհաստանի  
գաղթականաց թիւն որ 40,000ի կը  
հասնէր, տարածուեցաւ հետզհետէ և  
դրանց Լեմպերկ, Կամենից, Լուցկա  
և Վարշաւա քաղաքները: Այս բազմա-  
թիւ գաղթականաց գլխաւոր ժամա-  
նակներն երեքի կը վերածին. Ա. Բադ-  
րատունեաց թագաւորութեան անկմա-  
նէն վերջը, Բ. Ալփ-Ասլան թագաւորի  
ասպատակութեան առնէր 1064ի. և Գ.  
Ղրիմ՝ Օսմանցոց ձեռքն անցնելէն յե-  
տոյ: Լեոն Դանիէլովիչի, Մեծին Գաղի-  
միրի, Սիկիմունտի և Վլադիսլաւի Դ  
Լեհաց թագաւորաց արտունութիւնք՝  
Հայք աստ ևս սուղ ժամանակի մէջ  
իրենց գործունէութեամբը մեծամեծ  
դերեր խաղացին, եթէ ըլլայ 'ի վաճա-  
ռականութեան և եթէ աշխարհաշինու-  
թեան մասին: Եկեղեցիս կառուցին,  
բացին բազմաթիւ ուսումնարանս, Ժո-  
ղովարանս և դատաստանարանս և ար-  
քայիսկիպոսութիւն իսկ հաստատա-  
ցին, որ կը տէ գարդ: Քաղաքա-  
կան, զինուորական, ուսումնական ան-  
ձանց թիւն ևս մեծ եղաւ, մեծագոյն  
ևս մանաւանդ անոնց առ տէրութիւնն  
Լեհաց մատուցած ծառայութիւնն, ու-  
րոնց անուանքն և գործերն հրատա-  
րակեց մատենագիր որ լեհացի այս  
վերջի տարիներս, և շատ ուրախալի և  
հետաքրքրական բան է:

Եթթնետասաներորդ դարուն՝ կրօնա-  
կան խնդրոց պատճառաւ, որուն մի-  
ջմտեց ապա քաղաքային վարչու-  
թիւնն, լեւոն ոմանք 'ի Հայոց այս կող-  
մերէն, այսինքն 'ի Լեհաստանէ, և գնա-  
ցին 'ի Սաքսոնիա, 'ի Պաւիերա 'ի Հոլան-  
տա և 'ի Մեծն Բրիտանիա: Դիտենք  
այսուհետեւ հայազգի գաղթականու-  
թեան երրորդ գիծը:

Այս գիծս, որուն վրայ կը դարձը-  
նենք ընթերցողաց ուշադրութիւնը, նա-  
խաճառեալ կրկին գծից միջին դիրքը  
բռնելով՝ յունական իմպիւրն տառի  
նման երկուստեք տարածուած այն նա-  
խաճառեալ գաղթականութեանց մէջ,  
այս է արևելքէն դէպ'ի հիւսիս ընդար-

ձակող ընթացքն՝ և յարեւելոյ 'ի հա-  
րաւային աշխարհս ընթացող դիժքը  
միացընելով 'ի մի՝ ուղղից դէպ յարեւ-  
մուտս և յերոպա, ուր արդէն իսկ կե-  
դրոնացեր էին կրօնք, քաղաքականու-  
թիւն, գիտութիւնք և արուեստք։ Ար-  
դեօք անդ 'ի սպառս բնալին՝ ըլլալու  
համար, եթէ Էւրոպոյ գիտութեան  
և լուսոյն հետ 'ի միասին՝ գեղեցիկ ա-  
զատութիւնն ևս վերադարձընելու ի-  
րենց թշուառ ազգին և Հայրենեաց։  
Այս կէտերուս ըննադատութիւնը գիտ-  
նոց կը թողունք, և մենք անոնց ժամա-  
նակին և Արեւմտեան աշխարհաց մէջ  
խաղացած հանդիսից վրայ ուղղակի  
ուշ կը դարձընեմք։

Քրիստոնէական թուականէն շատ  
դարերով յառաջ սկսաւ այս գիծս, այս-  
ինքն հարաւային-արեւմտեան հայազգի  
գաղթականութիւնքը յԱնատոլիա, 'ի  
Փոկուգիա, 'ի Թեսսաղիա և 'ի Լարիս-  
սա ձգլի։ Տոհմային պատմագրութեան  
հետ՝ նմանապէս Յունաց ժողովրդա-  
կան աւանդութիւնքն իսկ զոյգ ընդ  
Հերոդոտոսի և ընդ Ստրաբոնի կը հաս-  
տատեն զայս, զորս նախընթաց գլխոց  
մէջ յառաջ բերինք։

Զորրորդ դարու Սասանեանց և Բիւ-  
զանդիոնի կայսերաց չարախորհ հա-  
շտմէն, երբ Հայաստան յերկուս բաժ-  
նուեցաւ, արեւմտեան մասին վրայ Յոյնք  
տիրելով, այն ժամանակէն 'ի վեր սկը-  
սան ամենայն կերպ նենգաւոր հնարք  
'ի գործ դնել, եղծանել անոնց ազգային  
միութիւնն և իրենց հետ միացընել։  
Աստի՛ ստիպմունք յունարէն լեզուով  
ուսանելու զգիտութիւնս, անտա՛ ար-  
դեօք Հայոց կաթողիկոսական իրաւա-  
սութեան, և էջ. Պօստոյ պատրիարքէն  
կախումն ունենալու հարկը՝ վատ գու-  
շակութիւններ էին Հայոց համար։ Սա-  
կայն Հայք դիտնարով հանգերձ Յունաց  
այսպիսի ազգակործան քաղաքավա-  
րութեան դիտումը, նախ Պարսից, ա-  
պա 'ի հորստահարութեանց Արաբա-  
ցոց նեղուած՝ այն օտարութեանը մէջ  
կը յուսան դէթ կենաց և ստացուածոց  
ապահովութիւն գտնել։ Այս նպատա-

կաւ Դ դարէն սկսեալ մինչև ցԺԱ դար  
անընդհատ կը դադրէին բիւզանդական  
կայսրութեան նահանգներն և յԱրեւ-  
մուտս։

Այս գաղթականներուն թուէն էին  
անշուշտ այն հայազգի ութ անմահա-  
նուն փոխարքաներն իտալիոյ, որոնք  
իրենց իմաստութեամբն և գիւցազնա-  
կան արութիւններովն Հուսեանայի մէջ  
եղան ստուգիւ անոր ճշմարիտ ազատա-  
րարներ, զատ 'ի Ներսէս Պատրիկէն, ու-  
րուն վրայ արդէն աւալին զուխնե-  
րուն մէջ խօսեցանք. այժմ կը դանուի  
Հուսեանայի Ս. Վիգալ եկեղեցւոյն բա-  
կին մէջ աղնուազարմ՝ և համբաւաւոր  
Կուսակալի մ'անունն ևս՝ իւր մէկ յի-  
շատակարանին վրայ, որ երկու մետաւ-  
չափ տապանաքար մի է յունարէն վեր-  
տառութեամբ հետաքրքրական արձա-  
նագրովն։ Այս է իսլամական կառավարա-  
կան, որ երկար տարիներ ստանձնելով  
Հուսեանայի կուսակալութիւնը՝ ըստ  
այլոց 641 կամ 644ին հանգեաւ 'ի  
Քրիստոս։ Եայ Գրիգոր անուամբ հայ-  
ազգի մ'ալ 666 և 678 թուականաց  
մէջ, ըստ մերոյ Հ. Ղ. Ալիշանի, սա-  
կայն մանրամասն տեղեկութիւն չու-  
նինք ասոր մասին։ Ուրիշ յունագիր  
արձանագիր մ'ևս գտնուած է վերո-  
յիշեալ կամսարական Սահակայ եղբօրն,  
որուն անունը գեռ ունիւտ է. այլ այս  
ստոյգ է թէ նա կանգնեց իւր վաղամե-  
ոիկ մահուն մահարձանը։ Դարձեալ բաց  
'ի այն չորս կամ հինգ հայազգի դինուո-  
րական պաշտօնակալներէն, որոնք ծա-  
նօթ են մեզի էջ դարու պատմութե մէջ,  
նախընթաց և հետեւեալ դարուց մէջ  
ևս ոչ միայն առանձին ոմանք, այլ ամ-  
բողջ հայկական գունդ մը կը նստէր  
'ի Հուսեանա, իբր պահապան կայսերա-  
կանն իտալիոյ։ Այս հայազարմ և ար-  
քունի զօրաց գունդս, որ անընդհատ  
տեւած էր, հօն մեծագոյն դեր մը խա-  
ղաց, որու հետքերը մինչև ցկէս ԺԱ  
դարու կը տեսնուէին, և Հուսեանայի  
նաւահանդատին մեծագոյն թաղը կամ  
անոր Գլաւսէ ըսուած նաւաքաղաքին

մէկ մասը Արմէնիա կը կոչուէր, նոյն պէս հօն եղած վանորայքն (Լատինաց) կըսուէին Արմէնիոյ վանքեր: Սակայն թէ՛ դարու մէջ Գլասսէ նաւահանգստին հետ 'ի միասին այն մասն ալ կը դառնա յաւեր և 'ի մոռացման, Գեռաւելի հետաքրքրական է այն պատմագրին ըսածը, թէ՛ կ'աւանդեն որ զՀռաւեն նա իսկ Հայերն չինած են անյիշատակ ժամանակաց 'ի վեր: Այս գաղթականաց շինութիւններէն քանի՛ քանի պատուական մնացորդք ևս 'ի լոյս պիտի դային, եթէ մեր ազգայնոց կողմանէ եւս մանրագնին խուզարկութիւններ յառաջ տարուին:

Մեր խօսքին վերադառնալով, կ'ըսենք թէ շուտով յայորդեցին Հայոց կամաւոր գաղթականութեանցը՝ բռնի տեղափոխութիւնը, և փոխանակ պարսկային հարստահարութեան՝ բիւզանդական արքունեաց մէկ ուրիշ կործանական քաղաքավարութիւնն: Կայսերը Յունաց տեսնելով հայ ազգին շքեղ ընդունակութիւնքը և անմասն տիրասիրութիւնը, որ չնայելով իւր կըրած անտանելի նեղութեանց, այլ մտնաւանդ թէ հաւատարիմ մնալով օտար հողի վրայ ամենազգի ծառայութիւն ևս կը մատուցանէր, այնուհետև առաւել ևս յորդորուեցան փոխադրել զանոնք բիւզանդական կայսրութեան անմարդի և ընդարձակ երկիրները լեցընելու համար: Այս աշխարհաւեր և ազգակործան դարձոյն իբրև պարառաջ կը ներկայացընէ մեզի պատմութիւնն այն ամենամեծ կայսրը, որուն անունն և գործերը ամենայն ազգաց պատմութեանը մէջ ծանօթ է, այսինքն է Յուստինիանոս Բ: Սա՛ 'ի Միկիտինէ բնակող Հայերը փոխադրեց մասամբ 'ի Կ. Պոլիս և մասամբ ալ 'ի Թրակիա: Ըստ վկայութեան Սեբէոսի՝, 'ի վերջ կայ 9 դարուն Մօրիկ կայսեր հրամանաւ ուրիշ բազմաթիւ հայեր ևս անցան 'ի Թրակիա, և միանալով իրենց ազգակցաց հետ՝ զօրաւոր գունդեր կազմեցին

Գանուրի վրայ Աւարաց դէմ զննելով:

Ութերորդ դարուն կոտորանքին կռակն ընդհանրապէս քաղաքը գրաւելով անոր հարստութեան հետ 'ի միասին, բիւրաւոր Հայեր ևս կը տանէր իւր կայսրութեան զանազան կողմեր բընակեցնելու համար, կ'ըսէ Վեռնիք Երեմ: Ստեփանոս Ասողիկ կը ծանուցանէ, թէ ուրիշ բազմաթիւ հայ գաղթականութիւն մի ևս վասիլ Բ տարաւ 'ի Թրակիա ի դարուն մէջ, երկիրը մշակելու և Ռուսաց և Մաճառաց դէմ գընելու համար: Խոռաթիոյ, Թեսաղոնիկէի և Մակեդոնիոյ մէջ կեդրոնացած Հայերն իրենց խելքով և գործունէութեամբն այնքան յառաջադիմեցին և զօրացան, մինչև անոնց ազդեցութիւնը տեսնուեցաւ նոյն իսկ այլասեռ տարերայն և անոնց քաղաքային գործոց վրայ: Եւ կայսերը Բիւզանդիոնի, որոնք կ'ուզէին օր մը յառաջ խեղճել զՀայս յոյն տարերայն մէջ, վրիպեցան իրենց նպատակէն: Վասն զի ոչ միայն Բագրատունեաց և Ռուբինեանց ժամանակ հայ տարերայն մեծամասնութիւնն և ազդեցութիւնն աւելի էր քան զյունականը, այլ ըստ վկայութեան Ստեփանոսի Ասողիկայ, այս ժամանակամիջոցիս Սամուէլ Գերլանցի հայ իշխանն՝ Բուլղարաց վրայ կը թաղաւորէ և վասիլ ալ դէմ կը զենէ քաջութեամբ:

Ռուբինեանց կամ փոքուն Հայոց թագաւորութեան անկմանէն յետոյ՝ այս ուղղութիւնը բռնող հայ գաղթականաց ընթացքն մեծագոյն քայլ մի ևս յառաջեց 'ի խորս Միլերկրականի, և գրաւեց զիլպրոս, զՀոռոզոս և զԿրեւտէ կղզիները: Այնպէս որ Կրեւտէի բազմամեայ պատերազմաց բազմավերջ դով տարիներուն մէջ անգամ հասարակապետութե՛ն իմաստուն խորհրդականները կը խոստովանէին թէ իրենց այն ժամանակի վաճառականութեան միակ զարգացուցիչը Հայերն էին և անոնց ձեռքով եղած ամենայն ելամուտքը: Սակայն այն 30,000 հազար հայ ըն-

տանկրներն, որոնց մասին կը վկայէ Սաժուէլի ընդարձակողը, թէ «էին թա. գաւորազունք և իշխանք Հայոց և բա. զուլք 'ի ժողովրդոց», զեռ ուրիշ եր. կայն ասպարէզներ ևս պիտի կորէին և հասնէին մինչև ցիտալիա և ցիտալիա:

Իւ իրօք ԺԻ, ԺԶ և ԺԻ դարուց մէջ տարածուած կը գտնենք զՀայս 'ի Վե. նեոիկ, 'ի Գենուա, 'ի Հռոմ, 'ի Մար. սիլիա <sup>1</sup>, յԱմբերտամ, 'ի Գատիշէ, 'ի Մանթլիէ, 'ի Շափանհա 'ի Մեսսե. նէ, 'ի Ֆիանտրա և 'ի Պրուժ և յայլ տե. զիս: Գաղղիոյ և Անդղիոյ պատմութեան մէջ մասնաւոր տեղ բռնած է Լեոն Ե, նա որ իւր բանադնացութեամբն և ներկայութեամբն յիայն յաշողեցաւ վերջ տալ այն բազմամեայ և արհնա. հեղ պատերազմաց, որ կը ճարակէին կարողութիւն Զ և Ռիքարտոսի ժամանակ այն երկու աղգաց մէջ, Հայ վաճա. ւականներն այս ժամանակամիջոցին կը յաճախէին աւելի երթեկոսութեամբ քան թէ հաստատուն բնակութեամբ նաև կրանատայի, Սիվիլիոյ և քիչ յե. տոյ Պարչելլոնայի մէջ: Հայոց և հռո. չականուն կարողութիւն Ե մէջ եղած փո. լակազարձաբար նուիրակութիւնքն ևս մէկ մէկ պատմական մեծ կէտեր են, բայց աւանդ որ տակաւին անյայտ կը մնան ցարդ:

Ի փոքր Հայաստանէ յերոպա տա. րածուելով 30,000 գաղթականքն և յարմար դիրք գտնելով՝ մեծամեծ յա. ռաշադիմութիւններ ըրին, հարստա. ցան և հարստացուցին իրենց երկրորդ հայրենիքը, ուր որ բնակութիւն հաս. տատեցին: Ի նոսանշանաւորագոյնքն ե. զան վենետիկեան Հայք, որոնց թիւն և ազդեցութիւնն օր քան օր կ'աճէր և կը զարդանար, քանի որ վենետիկոյ հա. սարակապետութիւնն ոտքի վրայ կան.

գուն կը կենար, և անոր վաճառական նաւքն Սև ծովը և Միջերկրականը բռն. նելով՝ ստէպ յԱրևելս կ'երթեկոսէին, թետոյ ԺԶ դարուն Զուլայէն եկող ճոխ վաճառականքն ևս նոր ուժ և մղում մը տուին անոնց: Սակայն Վենետիկոյ Հա. սարակապետութեան հետ 'ի միասին Հայոց բաղդին անիւն ևս դարձաւ:

Իտալաքնակ հայ գաղթականաց բա. րեկեցութեան և աշխարհաշինութեան իրրև ոտոյգ ապայոյց՝ կեցիւր են տա. կաւին այն բազմաթիւ եկեղեցիքն, զորս կանգնեցին 'ի Հռոմ, 'ի Կլաստէ՝ Ս. Յովհաննէս Հայոց, 'ի Բերուճիա՝ Ս. Մատթէոս, 'ի փլորենտիա՝ Կարդու. սեանց մենաստանը, 'ի Վենետիկ Ս. Խաչ, նաև 'ի Գենուա, 'ի Պադուա, 'ի Սիլի, 'ի Ռիդա, յԱմբերտ, Ռի. մինի, յՕրվիէդոյ, 'ի Սալեռնոյ, 'ի Ֆեր. բարա, 'ի Ֆադիոլի, 'ի Սիենա, 'ի Կուպ. պիոյ, Բարմա, 'ի Ֆալէնցա 'ի Ֆապրիա. նոյ, 'ի Նէապոլիս, 'ի Բիատոյա, 'ի Միլան, 'ի Բաւիա, 'ի Բոնդէ և 'ի Գուբրոնէ:

Աստ կը լինէայ Հայազգի գաղթա. կանութեանց ընթացից պատմական ասպարէզն: Բայց թէ յետ այնորիկ զեռ ինչ աշխարհներ ընթացաւ Հայ ազգն զէպ յԱրևմուտս և ինչպիսիք դեր խաղաց, այս կէտս ներկայ ժամանակի պատմութեան կը թուլունք: Սակայն մարդկային ազգի ոյդ ծաւալական տարրն որ արիական զօրաւոր և ընդ. արձակ բնոյ անտի առաւ իւր ծա. գումը՝ անյիշատակ ժամանակներէ 'ի վեր, որ Պարսկային և Կասպից ծովէն անցնելով տարածուեցաւ մինչև 'ի խորս Հնդկային Ովկիանոսի, և Հնդ. կային Ովկիանոսէն <sup>2</sup> և Միջերկրական ծովէն տարբեր ընթացք բռնելով հա. սու մինչև ցլառուցեալ և Աղլանտեան Ովկիանոսներն, որ վաճառականու.

<sup>1</sup> Այս քաղաքի մէջ թաղն որ գտն անոնց ա. նունը կը կրէ այսօր, այն տեղ բնակութիւն հաս. տատած լինելու միտ կ'առհաստեղայն է:

<sup>2</sup> Պատմութիւնն կ'աւանդէ, թէ յամի 1639 Պարսկաստանի հայ վաճառականաց ընկերու. թիւն Աւէքս Միքայելովի Զարին ապաման.

գով և յախնթով պաշենալ ոսկեղէն գահոյք մը ընծայեց, որուն գինն էր 24,443 ոսկովի. և վաճառականական դաշինք մը հաստատուեցին, որուն զօրութեամբն հայ վաճառականք Պարս. կային ծոցէն և Կասպից ծովէն տարածուեցան մինչև 'ի Ս. Պետրպոլիս:

թեամբ, տրուեստիք<sup>1</sup>, շինութեամբք, քաղաքական և ղինուորական հանձնարք այնչափ ազգաց ծառայութիւններ մատուց, միթէ սպառեցաւ հանգոյն հին աւուրց ազգաց՝ ընդ որս ապրեցաւ, միթէ վերնախնամ տեսչութենէն իրեն յանձնուած պաշտօնը կատարեց այս երկրիս վրայ, և ուրիշ ապագայ չունենայ պիտի: Ո՛չ, ոչ բնաւ: Այս կէտս յետոյ պիտի բարգաւաճենք. այժմ աւսոյ ուսումնական ընդունակութեան և ճաշակին իբրև ստոյգ հաւաստիք՝ իրենց բազմաթիւ տպարանները միայն մէջ բերենք, զորս հաստատեցին այն ժամանակամիջոցին յերոսկա և յԱսիա:

Վենետիկեան Հայերն առաջին եղան, որք յամին 1565 հաստատեցին իրենց յատուկ տպարան մը: Անոնց օրինակին հետեւեցուն ապա մնացած Հայք: Յամին 1567 ՚ի Կ. Պօլիս, յամին 1584 ի Հոլմ, յամին 1616 ՚ի Լէմպէրկ, յամին 1624 ՚ի Մեդիոլան, յամին 1633 ՚ի Բարիզ, յամին 1640 ՚ի Ջուդա, յամին 1660 յԱմստերդամ, յամին 1673 ՚ի Մարսիլիա, յամին 1680 ՚ի Լայպցիկ. յամին 1690 ՚ի Պատուիոն, յամին 1719 ՚ի Կալկադա և ՚ի Մատրաս. յամին 1770 յԷմիսածին, յամին 1880 ՚ի Ս. Պետրպուրկ. յամին 1790 ՚ի Նոր Նախիլան և յամին 1799 յԱտտրախան:

<sup>1</sup> Ըստ վկայութեան հմուտ մատենագիր մը, Հնդկաստանէն գաղթող Հայք ուրիշ գաղինք մ'ալ Հուէսի հետ հաստատեցին յամին 1686: Յամին 1710 Սափար Բասիլէվ հայազգին, առաւ:

ջին անգամ թիւերի անկէց Թերեքի շրջակայ երկրներուն մէջ և հաստատեց մետաքսի առաջին գործարանը:

## ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆԻ ԶՅՍՅԱԿԱՆ ԻՐԱՅ

### Ա Ձ Դ

Այսպիսի վերնագրաւ (Appunti di Cose Armene) բազմահմուտ և բազմաբեղա վարժապետն Ռիզայի համալսարանին՝ Իմիլիոյ Դեզա, հրատարակած է հետեւեալ յօդուածը և ծանօթութիւնք, Մշակութիւն (La Cultura) անուանեալ և նոր սկսեալ բանասիրական օրագրին մէջ (Ստամբուլ, Թի. Ժ, 1882, մարտ ամիս). և քննութեամբ կը խօսի մեր Բազմակից օրագրին մէջ հրատարակած երկու նիւթոց վրայ, որ են, Տէ Ամիլիոսի կոստանդնուպոլսոյ Թարգմանութիւն, և մեր նախնեաց աւանդեալ խաբող Աղոռնուոն Ասակ կամ վկայն: Խաղաղուց արդի ճարտար գրչաց մէկն է Պր. Դեզա. լանիւրուն խաղաղկու թէ իմաստասիրական և թէ գեղեցիկ անուանեալ դպրութեանց. թէ՛ արեւմտեան և թէ՛ արեւելեան լեզուաց մեծ հմտութիւն ունի, սուր յիշողութիւն մը սովորելու և բաղդատելու զայլեայլ լեզուս և քննադատելու զգրուածս. առանց վարպետի ինքն իրեն սովորած է մեր հայերէն լեզուն ալ, թէ՛ զգրաբառն և թէ՛ զաշխարհաբառ, և հիմայ աւելի այս ետքինին հետամուտ կ'երևի. նորատիպ հայերէն գրքեր կը օտարան և կը քննէ, որոց մէջ մեր Բազմակից Հանդիսարանն ալ, և երբեմն կարեւոր դիտողութիւններ կ'ընէ և կ'իմացնէ մեզի: Թէ՛ օրագրաց մէջ և թէ՛ առանձինն շատ բան հրատարակած է վերոյիշեալ բանասիրական գիտելեաց տեսակէն, ընդհանրապէս սեղմ և համառօտ կտրուկ օճով, որ երբեմն լաւ մտադրութիւն կը պահանջէ հասկնալու: Կը փափագուի և յուսացուի որ իր ընդարձակ հմտութեանց և սուր քննութեանց համեմատ ընդարձակ գործ մ'ալ հրատարակէ՝ յօդուտ և ՚ի պարծանա նախ իր խաղական ազգին, և ապա օտար գիտնականաց. ուսկից թերևս մասն երնէ նաև Հայոց, որոց հին և նոր լեզուն և դպրութիւնն իրեն տնօրոշական պարապմանց մէկն եղած են, և որոց համար կրնանք մենք ալ զինքն երախտաւոր հռչակել: